پێناسەی زمانەوانی

زانایانی زمانەوانی (Linguistics) هاوچەرخ زمانەوانی بەوە پێناسە دەکەن زمانەوانی لێکۆڵینەوەیە لە زمان. توێژینەوەیەکی زانستیانەی زمانە هەر بۆیەش زاراوەی زانستی زمانی بۆ بەکاردەهێنرێت، بەم پێیە زانستی زمان دابەش دەبێتە سەر دوو زاراوە **(زانست) و (زمان)** .

زاراوەی زانستی زمان (زمانەوانی)

زمان (Language):

ئامرازێکی کۆمەڵایەتییە ⟵ هێماکردنی ئەو شتانەی دەوروبەری

زانستی / ڕێبازێکە توێژەر پشتی پێدەبەستێت.

زانستی

ڕێکاری هەستکردن: لە ڕێگای هەستەکانەوە لە تێبینی ڕاستەوخۆی توێژەر بۆ دیاردەیەك

ڕێکاری ئەقلی: لە ڕێگای شارەزاییەوە، ئەو یاسا و ڕێسایانەی توێژەر هەڵیدەچنێ لە تێبینییەکانی وەیا ئەزمونەکانی

لایەنی ئەقڵی لەسەر دوو پرۆسە بنیات دەنرێت و بە کرۆکی ڕێبازی زانستی دادەنرێن :

أ- داماڵین

له بیرکردنەوەی زانستیدا زانینی بەشێك له گشت به زانست دانانه‌درێت، چونكه گوزارشتی تەنها بەشەكەیه، بۆ نموونه له بواری زمانەوانیدا تایبەتمەندی زمانی كوردی جیاوازه هەمان تایبەتمەندی زمانەكانی تری وەك عەرەبی یاخود ئینگلیزی نییه، بەم پێیه توێژینەوەی زانستی زمانێك ناتوانرێت بگشتێنرێت بۆ زمانێكی تر.

ب- گشتاندن (Generalization) :

تویژینەوەکان دەبێت گشتگیربێت و تەنها لایەنێك نەدرێتە بەر تیشکیلێکۆڵینەوە، بەڵکو دەبێت هەموو لایەنەکان لێی بکۆڵرێتەوە، بۆیە لێکۆڵینەوە ی زمان دەبێت هەمو لایەنەکانی زمان بگرێتەوە وەك، زمانی نوسین، زمانی قسەکردن، زمانی ئەدەبی، زمانی ستاندەرد،...هتد .

زمانەوان کێیە ؟

زمانەوان ئەو کەسەیە بە شێوەیەکی زانستیانە لە زمان دەکۆڵێتەوە، نەك ئەو کەسەی ژمارەیەکی زۆری زمان بزانێت، زمانەوان شارەزایی لە زمان هەیە و دەتوانێت بنەماکانی دەستنیشان بکات. زمانەوان دورپەرێزە لە هەست و سۆزی زمان و هەمو زمانەکان بەیەك چاو سەیر دەکات، لایەنگیری زمانێك ناکات و زمانەکانیتر بەچاوی سوك سەیر ناکات .

(سۆسێر) پێی وایە زمانەوانی لێکۆڵینەوە یە لە لە خودی زمان و لەپێناوی زمان خۆی.

مەبەست چییە لە خودی بۆخۆی؟

زمان بەزمان گوزارشت لەخۆی دەکات و باسی خۆی وەك خۆی دەکات، بۆ نمونە باسکردنی بکەر و بەرکار لە چوارچێوەی زماندایە بۆ خزمەتی زمانە، ئەم تایبەتمەندییەی لەخۆدواندن تەنها لە زمان هەیە. لە لێکۆڵینەوە ی زماندا توێژەر بۆی نییە لە سروشتی بگۆڕێت، هەروەها زمانەوان بۆی نییە تەنها لە لایەنێکی زمانەوانی بکۆڵێتەوە لایەنەکانیتر بە کەم بزانێت و لایەنەکانیتر فەرامۆش بکات بە هەر پاساوێك بێت .

مەبەست چییە لە پێناو خودی خۆی ؟

زمانەوانی لێکۆڵینەوە بۆ خودی خۆی دەکات و لەخۆی دەدوێت، بێ ڕەچاوکردنی کارتێکەرە دەرەکییەکانی وەك کۆمەڵگا و جوگرافیا و باری دەرونی و کەلتور ...هتد، لێکۆڵینەوە کان بە شێوەیەکی بابەتی بۆ دەرخستنی ڕاستییەکان بۆ خزمەتی زمان خۆی نەك زانستێکی تر ئەنجام دەدرێت، بۆ نمونە لێکۆڵینەوە ی زمانەوانی بۆ ئامانجێکی پەروەردەیی یان کۆمەڵناسی و دەروونناسی...هتد ئەنجام نادات

مەبەستی چ زمانێکە ؟

زمانەکان تایبەتمەندی هاوبەشیان هەیە بەیەکەوەیان دەبەستێتەوە، زمانەوانی لە زمان دەکۆڵێتەوە و دەیەوێت بگات بەڕاستی و هەمو ئەو زمانانەی کە بەکارهێنانیان هەیە، تایبەتمەندییەکانیان و خاڵە هاوبەش و جیاوازەکانیان دەستنیشان دەکات، بەم پێیە زمانەوانی دەبێتە لێکۆڵینەوە لە زمانی مرۆڤایەتی بە گشتی

کاریگەری فیلۆلۆجی و زمانەوانی

گرنگی فیلۆلۆجی بۆ زمانەوانی :

ئەو چەمکە زانستییانەی کە زمانەوانی مێژویی باسی لێدەکات سودێکی زۆری لێوەردەگرێت لە دانان و گەشەپێدانی بۆچونە زمانییەکاندا.

گرنگی زمانەوانی بۆ فیلۆلۆجی : فیلۆلۆجی لە رووی رێبازەوە جیاوازە لە زمانەوانی،

لە رێگای ئەو تەکنیکانەی زمانەوانی دایهێناوە، فیلۆلۆجی لێکۆڵینەوە لە زمان دەکات بەتایبەتی لە رووی مێژوییەوە وەك هۆکارێك بۆ لێکۆڵینەوە لە ئەدەب و شارستانییەت لەرێگای زمان بۆیە بۆمان دەردەکەوێت لە فیلۆلۆجی هۆکار و ئامرازە نەك ئامانج .

بوارەکانی فیلۆلۆجی فراوانترە لە زمانەوانی و لەکۆتایدا ئامانجی لێکۆڵینەوەیە لە ئەدەب و شارستانییەت و لێکۆڵینەوە لە ژیانی ئەقڵی بە هەموو رویەکانەوە، فیلۆلۆجی زمان گرنگی بە دابەشکردنی زمان و بەراوردکردنیان دەدات لەگەڵ رونکردنەوەی دەقە کۆنەکان. لەبەرامبەردا زمانەوانی گرنگی بە پێکهاتەی زمان و شیکردنەوە و وەسفکردنی دەدات .

جیاوازی نێوان زمانەوانی و فیلۆلۆجی

زمانەوانی

تر- لە رووی مێژوویی و کاتەوە کۆنترە

یر- زمانەوانی زانستە

سم - لێکۆڵینەوەکانی وەسفییە

- زمانەوانی لێکۆڵینەوەی زانستیانەی زمانە بە شێوەیەکی بابەتی و ورد، لێکۆڵینەوەکانی لەخۆیەوەیە و بۆخۆیەتی .

فیلۆلۆجی

تر- زمانەوانی نوێترە

یر- بە پێچەوانەوە فیلۆلۆجی زاستی زمانەوانی

سم- فیلۆلۆجی رێبازەکەی رووی مێژوویی بەراوردە،

-فیلۆلۆجی لێکۆڵینەوەکانی لە زمان بۆگەیشتنە بە داب و نەریت و کەلتور و ئەدەب و مێژویەتی لە رێگای زمان و دەقە زمانییەکان.

فیلۆلۆجی تێگەیشتنە لە زمان و رێباز و نهێنییەکانی، بۆ ئەم مەبەستە لێکۆڵینەوە لە مەسەلە زمانییەکان لە ئاستەکانی دەنگ و رێزمان و واتا و گەشە و گۆڕانەکانی دەکات بە درێژایی زمان و ئەو تەگەرانەی دێینە رێگای بە بەراورد بە زمان و زارەکانی تر.

ئامانجی زمانەوانی :

أ- دۆزینەوەی بنەماکانی زمان.

ب- دەستنیشانکردنی ئەرکەکانی زمان.

ج- گەیشتن بە گەشە و شێوازەکانی گۆڕانی زمان لە هەر سەدەیەك

د-دۆزینەوەی پەیوەندی زمان بە دەروونی و کۆمەڵایەتی مێژوویی

هـ- دۆزینەوەی یاساکانی زمان کە پابەندیەتی لە گەشە و گۆڕانی زمان

هەنگاوە زانستییەکانی توێژینەوەی زمانەوانی :

- **هەنگاوی یەکەم: دۆزینەوەی گرفت**

تر- دەبێ لەسەرەتادا گرفتێك هەبێ ، توێژەر گرفتێك بدۆزینەوە، گرفتێك كە شایانی ئەوە بێ توێژینەوەی لە بارەوە بكرێ

یر- گرنگ بێ چارەسەركردنی لە روانگەی لۆجێكی زانستییەوە،

سم- نابێ گرفتێك بێ ئەنجامەكەی سوڕانەوە بێ لە بازنەیەكدا.

بۆ نموونە توێژەر دەكرێ گرفتێكی وەك(رێزبوونی كەرەسە لە فرەیزی ناویدا)دەستنیشان بكا پاش ئەوەی كە هەستی كرد ئەم دیاردەیە لە رستەسازی كوردیدا گرفتە و شایانی توێژینەوەیە.

هەنگاوی دووەم: کۆکردنەوەی داتا

لەم قوناغەدا توێژەر کەرەسە و داتا لەسەر ئەو دیاردەیە کۆدەکاتەوە کە بۆتە ناونیشانی توێژینەوەکەی.

کەرەسەکان چۆن بن؟

- کەرەسەکان دەبێ لە سنوری توێژینەوەکەدا بن .
- کەرەسەکان دەبێ کەرەسەی جۆراوجۆربن لە ڕووی ژمارە ، قەبارە ، جۆر

هەنگاوی سێیەم: گریمانە دارشتن

گرنگترین هەنگاوە. توێژەر لەم قۆناغەدا سەرەنج لە **داتاکان** دەدا لێیان رادەمێنێ لەو ڕێگەیەوە دەگاتە دارشتنی گریمانە بۆ ئەوەی ببێ بە تیۆر کە پێویستی بە یاسادان و ساغکردنەوە هەیە.

هەنگاوی چوارەم: پاسەدان

- توێژەر بە گریمانەکەیدا دەچێتە ، **نموونە** زیاتر دەهێنێتەوە...

- **چۆن گریمانەکە دەچەسپێ؟** توێژەر و لەسەر هەموو **نموونەکان** گریمانەکەی پیادە دەکات.

- هەنگاوی پێنجەم: دارشتنی تیۆر و بەدەستهێنان ڕاستی زانستی

- توێژەر ئەوە دەسەلمێنێ کە گریمانەکە بەتەنگ گرفتەکەوە هاتووە، گریمانە سەلمێنراوەکە دەبێتە تیۆر لە قۆناغی تیۆردا ڕێسا(یاسا)دەدارێژری،

- **چۆن توێژینەوەکە راستی زانستی دەنوێنێ؟؟**

- ((ئەو یاسایانەی لە تیۆرەوە هەڵدەهێنجرێن راستی زانستی دەنوێنن))

- **ئەگەر یاساکە بۆ هەموو نموونەکان نەگونجا توێژەر چی دەکات ؟**

- کەرەسە و نموونە ناوێزە جیادەکریتەوە، دەخرێنە ژێر کۆنترۆڵکردنەوە بەیاسای لاوەکی .

تویژینەوە لە زمان لە ڕووی کاتەوە :

تڕ- ئێستایی(سینکرۆنیک): بریتی یە لە تویژینەوە لە زمان لە ئیستای دیاردەکەدا.

یڕ- مێژوویی (دایاکرۆنیک): بریتی یە لە تویژینەوە لە گۆرانکارییەکان بە درێژایی کات. میتۆدی دێرین میتۆدێکی مێژوویی بوو ، لە چوارچێوەی ئەو میتۆدەدا تویژینەوە بەراوردی سەری هەڵدا.

دۆزینەوەی گرفت ← کۆکردنەوەی داتا ← بەهۆی سەرنجدان

لەم داتایانە گریمانە دادەرێژێ ← گریمانەکە دەچەسپێنی

بەهێنانەوەی نموونە ← کە گریمانەکە چەسپا تیۆرەك دادەنێ (یاسا دروست دەکات)

پێناسەی زمان

چۆمسکی/ زمان کۆمەڵە ڕستەیەکە ڕێزمان دەریان دەکات.

هنری سویت/ زمان هۆیەکە بۆ دەربڕینی بیر لە ڕێگای دەنگ کە لە وشە پێك دێت.

مارتنێت/ زمان هۆیەکە بۆ لەیەکتری گەیشتن ، لە چەند دانەیەکی بچووك پەیدا دەبێت ئەو دانانەش خاوەن واتای خۆیانن.

کۆ زمانەوانەکان " دەڵێت: (زمان کۆمەڵە شێوازێکی جیایە , کە هەریەکەیان بۆ بارێکی تایبەت دەست دەدات ,(لە روانگەی کۆمەلایەتی).

زمان چۆن كاردەكات :

زمان پێویستی بە کەناڵی دەم و گوێ هەیە لەگەڵ چەند پاژەیەکی تر بۆ ئەوەی گەیاندن بێتە ئاراوە وەك: نێرەر ، وەرگر ، کەناڵ ، پەیام ، بابەت ، هێما).

زمان ئەو دەستورەیە کە دەنگ و واتا بەیەك دەگەیەنێت ،

دەستور چییە؟

دەستور لە زماندا **دەنگ و واتا** بەیەکەوە دەبەستێتەوە ،

دەستور گرنگی خۆی هەیە لە زماندا بۆ نموونە ئەو دەنگانەی کە لە زمانی کوردی دا هەن هەر هەمان دەنگە لە زمانی تردا هەن بە جیاوازییەکی کەم ، تەنها دەستوری لێکدانیان جیاوازە کە پەیوەستە بە رێککەوتنی کۆمەڵایەتی.

کاتێك زمانەکان لە دەنگەکانیان نزیکن لەیەگەوە بۆچی هەموو زمانەکان نازانین ؟ بۆنموونە کوردێك نەتوانێت بە ئینگلیزی یان عەرەبی قسە بکات ،

چونکە دەستوری لێکدانیان جیاوازە کە پەیوەستە بە رێککەوتنی کۆمەڵایەتی و هەر ئەمەش وایکردووە

منداڵ لە سەرەتا کە فێری زمان دەبێت دەستوور پێش درکاندن فێردەبێت بەڵگەمان بۆ ئەمە کە داوای شتێکی لێبکەیت بۆت دێنێت ... بۆنموونە کاتێك کە منداڵێك فێری قسە نەبووە بەڵام کە داوای لێبکەیت (ئەم کتێبەم بۆ بێنە ، وەرە ، برۆ، ئاوەکە مە خۆ......) تێدەگات ، بەڵام بە هەمان دەنگ بە دەستوری زمانێکتر قسە بکەین منداڵەکە تێناگات چونکە دەستوری زمانەکە فێرنەبووە.

مێشك ڕۆڵكی گرنگی هەیە لە پرۆسەی ئاخاوتن ، بەشی (برۆكا) بەرپرسیارە لە بەكارهێنانی زمان ، بەشی (فێرنیكا) كە بە برۆكاوە نووساوە بەرپرسیارە لە تێگەیشتنی زمانی نوسین و قسەكردن .

چۆن ئاخاوتن ڕودەدات؟

مرۆڤ پاش تێگەیشتن و لێكدانەوە دەیەوێت هەڵوێستی خۆی بنوێنێت، بۆیە روو لە فەرهەنگ مێشكی دەكات و پێویستییەكانی هەلدەبژێرێت لە وشەو ڕستە بە پێی یاسا مۆرفۆلۆجی و سینتاكسسیەكان ئینجا لە ڕێگای كۆئەندامی دەمارەوە (نیۆرۆن) لە پاڵ ژمارەیەكی زۆر لە داوە دەمارەكان كە مێشك و ماسولكە بزوێنەرەكانی ئاخاوتن بە یەكەوە دەبەستێتەوە لەگەڵ دەمارەكانی بزوێنەری ئەندامی ئاخاوتن و لەناو خانە دەمارەكاندا كارلێك كردنێكی كیمیایی رودەدات و رەوتێكی كارەبایی دروست دەبێت و ماسولكە دەنگییەكانی ئاخاوتن دەبزوێنێت و ئاخاوتن ڕوودەدات .

زاراوەی زمان

ت- واتای فراوانی زمان :

أ – هەموو نیشانەکانی ماتماتیك و لۆجیك و ...هتد .

ب – زمانی گیانەوەران (سیستەمی پەیوەندیکردنی ئاژەلان).

ج – سیستەمەکانی بزاوتن , وەك : (جولەی دەست و دەم و پەو و ...).

واتای تەسکی زمان:

مەبەستمان زمانی مرۆڤە , واتە زمانی سروشتی , کە بریتییە لە : لەو پەیرەوە دەنگییەی , کە مرۆڤەکان لەناو خۆیاندا بەکاریدەهێنن بۆ مەبەستی دیاریکراو و پەیوەندیکردن و دروستکردن

گرنگی زمان :

ئ- زمان ئامرازێکە و وەسفی شوێن و خەڵك و ڕوداو...هتد دەکات، هەروەها کردەی سەرەکی زمان دەبڕینە لە هەست و سۆز و گەیاندنی بیرەکان لە قسەکەرەوە بۆ گوێگر کەواتە زمان هۆیەکە بۆ دەڕبرینی ئەوەی لەهزری مرۆڤ دایە لەبیرەکان، ئەوەی لە ویژداندا هەیە لەهەست و سۆزدا.

بەم شێوەیە بەهۆی زمانەوە پەیوەندی کردن و لەیەکتر گەیشتن دێتەکایەوە .

ب- زمان سیستەمی ئەو کۆمەڵگایەیە، کە لەسەری ڕادێن و پاشان لەسەر ڕێساکانی تایبەت بەو خەڵکە دەق دەگرێ و بەبێ هەڵە بێ ئەوەی زانیاری لەسەر ڕێزمانی زمانەکەی هەبێت بەتەواوی بەکار دەهێنێت ، بەپێی گۆڕانکارییەکانی پەرەدەسێنێ و دەوڵەمەند دەبێت **چونکە زمان وەك دیاردەیەکی سروشتی ئەگۆڕێ بە تێپەڕینی کات. ئەم گۆرینەش بە هۆی باری جوگرافی و ئابوری و کۆمەڵایەتی و کەلچەری و پەیوەندی لەگەڵ زمانانی تر.**

س- بێ بوونی زمان کۆمەڵی مرۆڤ نایەتەکایەوە، بۆچی؟ چونکە بێ زمان بەکارهێنان هاریکاری و هەرەوەزی، کە بەردی بناغەی کۆمەڵن پێکنایەت .

- زمان تاکە ڕێگەیە بۆ پاراستن و گەیاندنی کەلتور و زانست و زانیاری لە نەوەیەکەوە بۆ نەوەیەکی تر بێ بونی زمان ناتوانن زانست و زانیاری لە نەوەکانەوە بگوێزنەوە .کۆمەڵ هەر وەك کۆمەڵگای سەرەتاییەکان دەمینێتەوە و شارستانیەت بەردەوام نابێت.

گریمانەکانی پەیدابوونی زمان

تر- گریمانەی دەنگە سروشتییەکان

- بەپێی ئەم گریمانەیە زمان لەلاسایی کردنەوەی دەنگە سروشتیەکانەوە پەیدابووە . بۆنموونە دەنگەکانی ئاژەڵ ، ئەودەنگانەی بەهۆی لیدان و بڕین و شکان، دەنگی هاژەی روبار و بروسك.....) پەیدا دەبن. ئەم گریمانەیە تێمان ناگەیەنێت بۆچی ئەم دەنگە سروشتیانە لە هەموو زمانەکان یەك فورمیان نییە، لەکاتێکدا هەمویان لاسایی دەنگی سروشتین. بۆنموونە بۆچی لە هەموو ولآتێکدا بە هاژەی ڕوبار ناڵێن (هاژەهاژ).

-
- یر- گریمانەی غەریزەی تایبەت (بانگ و قیژەو هەست دەربرین)
- ئەم گریمانەیە پەیدابوونی زمان دەگەرێنێتەوە بۆ ئەو غەریزە تایبەتەی کە لەبنچینەدا هەموو ئادەمیزادێك هەیەتی. بۆنموونە(پێکەنین ، گریان ، هەلّچوون ، ترس ، دلّتەنگی ، دلّخوشی....) ئەمانە وا لە تا کەکەس دەکات کە هەندێ دەنگی تایبەت دەر ببڕێت. هەر لەبەر ئەوەشە وشەو ڕێگای دەربڕینی وشە لای ئادەمیزادی یەکەم وەك یەك بووە.

3-گریمانەی بزاوتن

ئاشکرایە لەقاندنی سەرو جولاندنی دەست زور بەر لە قسەکردن هاتوتە کایەوە بەلگەش بو ئەمە بلاوی سەر لەقاندن و چاو تروکاندن و جولاندنی دەستەکان و هەر جولاندنیکی بەکاردێت لەناو مروڤە سادەکاندا. ئەمەش زور رێی تێناچێت چونکە لەکاتێکدا کە دەستی مرۆڤ دەگریت لەتاریکی و لەکاتی بوونی کۆسپ کەلکی لێ وەرناگیرێت . بەلام گریمانەی(دەم بزاوتن): کاتێك مرۆڤ بە ئیش و کارەوە خەریك بووە ناچاربووە بێ ئەوەی ئاگاداربێت ئەم بزاوتنانە دەگۆرێتەوە بە بزاوتنی زمان و دەم و لێوو قورگ پاش ماوەیەك مرۆڤ بۆی دەرکەوتووە ئەگەر پالێك بە هەواوە بنێت کە بەناو دەم و لووت دا تێپەر دەبێت بزاوتنەکە دەنگ وەردەگرێت وەك (چپە) لە هەمانکاتدا بقیژێنێ ئەوا دەتوانێت وتنی ئاوازدار دەربکات.

دەمووچاو بۆ لەیەکترگەیشتن

4- گریمانەی مۆسیقا

بەپێی ئەم گریمانەیە زمان لە گورانییەوە دروست بووە ، زمان بریتی بووە لە وشەی درێژی پڕ لەدەنگی قورس لەم قۆناغەدا زمانی مرۆڤ بە ئاوازتربووە لە زمانەکانی مروڤی ئەمرۆ ، پێش ئەم قۆناغەش زمان بریتی بووە لە گۆرانییەکی بێ وشە (تەنها ئاواز) ئەمەش تەنها بو هەست دەربڕین بەکارهاتووە بۆ تێگەیشتن نەبووە.

- زمان کردەیەکی خوایی یە

لایەنگرانی ئەم گریمانەیە وای بۆ دەچن کە زمان کردەیەکی خوایی بێ واتا خوا بەخشیوویەتی بە مرۆڤ لەم بارەیەوە لە هەرسێ دەقەکانی (تەورات ،ئینجیل ، قورئان) ئەم ڕاستییە دووپات دەکاتەوە کە سەرەتای زمان لەلایەن خواوە بەخشراوە بە مرۆڤ تەنانەت لە ئاینی پیرۆزی ئیسلامدا بەڵگەیەك هەیە بۆ سەلماندنی ئەوەی کە زمان کردەیەکی خوایی بێت (وعلم ادم الاسماء كلها) واتا ئادەمی فێری ناوەکان کرد.

6- گریمانەی ڕێکەوتن

لایەنگرانی ئەم گریمانەیە وای بۆ دەچن کە زمان لەئەنجامی ڕێکەوتنەوە دروست بوە واتا مرۆڤەکان لە نێوان خۆیاندا لە سەر ناونانی کەرستەکان ڕێکەوتوونە بۆنموونە ڕێکەوتوونە بە ئاو بڵێن ئاو بە دار بڵێن دار .

- گریمانەی کۆمەڵایەتی

لایەنگرانی ئەم گریمانەیە وای بۆ دەچن کە زمان تایبەتە بە مرۆڤ و کۆمەڵ و کۆمەڵگا بەواتایەکی تر مرۆڤ تا تێکەڵ بە کۆمەڵ و کۆمەڵگا نەبێت فێری زمان نایێت.

هەندێ لە تایبەتییەکانی زمان

- **زمان تایبەتە بە مرۆڤ**

زمان مرۆڤ بە زمان دادەنرێت . زمانی گیانداران چەند رەمزەکە بۆ شتە هەرە پێویستییەکانی ژیانی گیانداران بەکاردێت بەلاَم بە زمان دانانرێت. تەنها مرۆڤ توانای قسەکردنی تیا هەیە.

2 - زمان دەنگە

مرۆڤ بەو ئۆرگانەی کە هەیەتی ئەم دەنگە دروست دەکات بەهۆی لەرینەوەی **ژێیەکانی قورگ** وە **سیەکان** و **جولاّنەوەی ماسولکەکان** دروست دەبێت ، ئەمەش لە هەموو زمانەکان وەك یەکە هەموو زمانەکان ئەم **لەرینەوەی ماسولکانە دەگۆرێت بۆ دانەی دەنگی**، ئەم دانە دەنگیانە لە یەك دەدرێت وە دووبارەو سێ بارە .... هەزارەها جار بەکار دێنەوە . قسەکردن لای مرۆڤ پێویستی بە دوو لایەن هەیە **قسەکەر و گوێگر** بە بێ ئەم دوو لایەنە زمان دروست نابێت قسەکەر دەتوانێت لە پێش خۆی قسە بکات و ببێتە گوێگر یان دوو کەس قسە بکەن و ببنە گوێگر و قسەکەر , واتە ئەو ناوەندەی کە زمان بەکاری دەهێنێت ناوەندی دەنگییە و **کەرسەکان دەنگن.**

سێ- زمان پلە دارە (پلە پلەیە)

- زمان ڕستەیە واتە تا نەبێت بە ڕستە زمان دروست نابێت. ڕستەکانی زمان کەرت دەکرێت بۆ دانەی وردتر لەخۆی لە نزمترین ئاستدا زمان بریتیە لە کۆمەڵە دەنگێکی جیا جیا (ك، ب، پ..........) ئەم دەنگانە بە تەنها هیچ واتایەکیان نییە بێ واتان .
- دەنگ
- (ئاستی فۆنۆلۆجی)
- بڕگە
-
- وشە (ئاستی مۆرفۆلۆجی)
- ڕستە (ئاستی رستەسازی)

)ئەم کەرستانە وشەو دەنگ و ڕستە لەبەر ئەوەی لە یەك ئاست دانین بۆیە پەیوەند نواندن دروست دەکەن نەك دروستکردن)

.

کەرسەیەکی سنوردار ← دەنگەکانی زمان

کەرسەیەکی بێ سنوری ← ڕستەکانی زمان

واتە بە بەکارهێنانی چەند کەرسەیەکی سنوردار کە (دەنگەکانی زمانن) چەند کەرسەیەکی بێ سنوری بەکاردێت کە (ڕستەکانی زمانن).

ڕەمزەکانی زمان تایبەتن (لە خۆوەن)

مەرج نییە لە هەموو ئاستەکانی زماندا یەك فۆرم بۆ هەموو زمانەکان بەکاربهێنرێت بۆنموونە فۆرمی (ئاو ، دار....)لە زمانی کوردی بۆ شتێکە لە زمانێکتر بۆ شتێکترە...

ئایا پەیوەندی راستەوخۆ لە نێوان فۆرمی وشە و واتاکەی هەیە؟؟

ئەگەر پەیوەندییەکی راستەوخۆ لە نێوان فۆرمی وشەو واتاکەی هەبوایە ئەوا ئەوکەسەی کە زمانێکتری نەزانیبا وشەکەی دەزانی .لەخۆیەتی ڕەمزەکانی زمان دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە مرۆڤ دەیەوێ بەهۆی زمانەوە نیشانە(فۆرم) بۆ هەموو ئەم شتانە دانێت کە لە دەوروبەری هەیە .

- زمان پەیڕەوە

واتە زمان هەر ئەوە نییە لە خۆوە کاربکات بەڵکو بەهۆی ڕێزکردنی کەرسەکانی زمان هەست بەوە دەکەین کە لەسەر **چەند دەستورەك** کاردەکات. کە لە ناو مێشکی مرۆڤ پارێزراوە .

بۆچی هەندێ جار کە مرۆڤ قسە دەکات لێی تێناگەین ؟

ئ- زۆرجار کە کەسێك مێشکی تێك دەچێت دەبینین چەند قسەیەك دەکات کە لێی تێناگەین ،

ب- یان منداڵەك دابڕاوە لە کۆمەڵگا فێری قسە نابێت، وشەکانیش بزانێت فێرنابێت چونکە دەستورەکە لە مێشکی نەچەسپاوە .

بۆنموونە : لە ڕستەدا ڕێزکردنی کەرسەکانی رستە لە هەر زمانێك بە جۆرێك ڕێز دەکرێن لە زمانی کوردی(بکەر+بەرکار+کار). وە لە دەنگسازی دا هەموو دەنگێك بە ئارەزووی خۆمان ناخەینە پاڵ یەکتر بۆنموونە (ڵ قەڵەو) لەسەرەتای وشە نایەت . هەموو (ر) لەسەرەتای وشە (ڕ) ی قەلەوە ......

هەروەها لە وشەسازی (ئامرازە پەیوەندییەکان) ژمارەیان دیاری کراوە واتە ژمارەیان زیاد ناکات کۆمەڵەیەکی داخراون (بە ، لە ، بۆ.....) بەڵام (ناو) ژمارەیان هەردەم لە زیاد بوونە کۆمەڵەیەکی کراوەن...

زمان دیاردەیەکی تەواوە

- **ئایا زمان لەگەڵ گۆڕانکارییەکان دەڕوات ؟**

- زمان لەگەل ئەو گۆڕانکاریانە دەڕوات کە دێنە پێشەوە ، هەر زمانەك کۆمەڵێ کەرسەی تێدایە کە دەسەڵات دەداتە قسەکەر بۆئەوە بە ئاسانی بتوانن لە دەوروبەری خۆیان بدوێن و هەموو زانیاری و پێداویستییەکانیان بگەیەنن.

- **بەهۆی پێشکەوتنەکان زیاتر پێویستمان بە بەکارهێنانی زمانە چۆن ئەو پێداویستیانە پر دەکرێتەوە ؟**

- ئەو پێشکەوتنەی کە لە ژیانی مرۆڤ ڕودەدات چۆن لەگەڵی دەڕوات پێشکەوتنی ئابووری و سیاسی و کۆمەلأیەتی ، لەگەڵ هەر پێشکەوتنەك زیاتر پێویستمان بە بەکارهێنانی زمانە زمان دەتوانێت بە ڕێگای جۆراو جۆر کەرسە دروستبکات بۆ ئەوەی ئەو پێداویستیانە پڕبکاتەوە بۆیە دەبێت کەرسەی تازە دروست بکرێت ، کەرسە تازەکانیش بەم شێوازانە زیاد دەکرێت:

أ- هەمان وشەی زمانەکە بۆ مانایەکی تر : پێ : بۆ کۆئەندامێکە ، بەلأم بۆ مانی تریش بەکاردێ (پێوانە)

ب- زمان جاری وا هەیە وشە دەخوازێ وەك : حەج بۆ فەرزی دینی وشەکەی وەك خۆی وەرگرتووە .

ج- هەندێ کەرسە خۆی هەیە وشەی نوێی لێ دروست دەکات، بۆ نموونە :

لە وشەی (وێنە) وشەی نوێ دروست دەکەین : وێنە +گر = وێنەگر(مصور).

زمان ڕەوشتە:

زمانە ڕەوشتێکە پێویستی بە فێربوون هەیە مانای ئەوەیە بۆماوەیی نییە ، پێویستە ((تواناو چالاکی)) لەیەکتر جیا بکەینەوە :

توانا : هەموو یاساکانی مێشکی قسەکەرە

چالاکی : بەکارهێنانی هەموو یاساکانە

واتە چالاکی بەکارهێنانی توانایە(یاساکانی مێشك مرۆڤ) بەلاّم هەندێ جار هەمان یاسا نییە چونکە توانا دەکەوێتە ژێرکاریگەری هۆکاری دەرەکی لەلایەنی کۆمەلاّیەتی و دەرونی و بایلۆجی ، کەواتە لە

چالاّکی هەڵە دەکرێ ، بۆچی؟ چونکە دەکەوێتە ژێر کاریگەری هۆکاری دەرەکی ، بەلاّم

لە توانا هەڵەکردن نییە ، بۆچی ؟ چونکە ناکەوێتە ژێر ئەم هۆکارانە ، هەر بۆیەش مرۆڤ کە هەڵە دەکات بە زوترین کات هەڵەکەی چادەکاتەوە ، چونکە یاساکان لە مێشکی مرۆڤیکی پێگەیشتوو چەسپیووە. بۆچی منالّ لەکاتی قسەکردن هەڵەدەکات و نازانێت هەڵەکانی چابکاتەوە ، چونکە منالّ یاساکان لە مێشکی بە تەواوی نەچەسپیووە .

زمانەکانی جیهان وەك یەك دەڕۆنرێن(ڕۆنانیان وەك یەکە):

هەرچەندە زمانەکانی جیهان لە وردەکاریدا تەواو جیاوازن لە یەکتری بەلاّم بە شێوەیەکە گشتی لە ڕۆنان(پێکهاتە – ترکیب) لە یەکتر دەچن. بۆ نموونە لە هەموو زمانەك گرێی ناوی و گرێی کاری هەیە بەلاّم جۆری ڕیزبوونەکەیان جیاوازە ، لە هەموو زمانەك دیارخەر هەیە ، هەموو زمانەك دەتوانێ ڕستەی هەوالّ بگۆرێ بۆ نەرێ . لە هەموو زمانەك کار دوو جۆرە تێپەڕ و تێنەپەڕ، ڕستە بکەر دیار و بکەر نادیار......

- زمان دوولایەنی هەیە (ستونی ، ئاسۆی):

ئاستی ئاسۆی

ئە- ئاستی ئاسۆی لە نوسین و قسەکردن دەردەکەوێ.

ب- هەستی پێ دەکرێت و بەرجەستەیە

س- لە ئاستی ئاسۆی **<u>پەیوەندی گۆڕان</u>**

ئاستی ستوونی

ئە- خەزێنەیەك کە هەموو کەرسەو پۆلەکانی زمانی تێدایە، پەیوەندی بە مێشکی مرۆڤ هەیە وە لە نوسین و قسەکردن بە دیارناکەوێ.

ب- ئەو کەرسەو پۆلانەی کە **پەیوەندی ڕاستەوخۆیان لەگەڵ تواناادا هەیە بۆیە هەستی پێناکەین و بەرجەستە نییە** (تەنها کاتێك هەڵە دەکەین هەستی پێ دەکرێت)

س- ئاستی ستونیدا **<u>پەیوەندی گۆڕینەوە</u>** هەیە واتە کەرسەیەك دەتوانرێ لە شوێنی کەرسەیەکی تر دابنرێ

بۆ نموونە: **ئەو چایەکەی ڕشت.**

ئاستی ئاسۆیی : کەرسەکانی ئەم رستەیە چۆن ریزبوونە چ پەیوەندیەکیان لەگەل یەکتر هەیە .

ئاستی ستوونی : چۆنیەتی هەڵبژاردنی ئەم کەرسانەی ڕستەیە لە فەرهەنگی مێشك چۆن وشەی : **ئەو** (لە پۆلی جێناوەکان) ، **چایەکە** (لە پۆلی ناوەکان) ، **ڕشت** (لە پۆلی کار).